

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MƏNSURƏ TOFIQ QIZI ƏLİYEVƏ

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ
SƏS SİMVOLLARININ TRANSFORMASIYA YOLLARI

5714.01-müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dili üzrə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasısı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin
Ümumi Dilçilik kafedrası

Müdafiə 22/05__2013-cü il saat __-da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Səs simvolizminin obyektiv və subyektiv xarakterləri, eləcə də, onun təbiəti daim dolaşılıq yaradan məsələ olmuşdur. Uzun müddətdir ki, denotat, siqnikat və fonetik forma alimlərin hər zaman diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Lakin səs simvolizminin daşıyıcısı rolunda çıxış edən dil vahidi hələ indiyə qədər müəyyən edilməmişdir.¹ Belə ki, fonetik simvolla gerçəklik arasındakı əlaqələr kifayət qədər dolğun tədqiq edilməmiş və onun semantik aspekti tam açılmamış olaraq qalmaqdadır. Dilçilik elmində tədqiq olunan bir sıra məsələlər arasında səs simvolizmi bir növ “kəlgədə qalır”. Müasir dövrdə insan həyatının hər bir sahəsində gedən inkişaf dinamikasını və qloballaşmanı nəzərə alsaq, bu məsələnin vacibliyi daha qabarıq nəzərə çarpır.

Səs simvolizmi adlanan və ya digər adla fonosemantika adlandırılan bu sahə dilçiliyin gənc və az işlənmiş sahələrindən biridir və səslərin müəyyən mənaya malik olması ideyasına əsaslanır. Səs simvolizmi dedikdə, ifadə etdiyi məna ilə eyni səslənən sözlər nəzərdə tutulur.

Bir çox dilçilər hesab edirlər ki, səs simvolizmi dildə bir o qədər də əhəmiyyətli rol oynamır. Həmin alimlərin fikrincə, ümumi bir fikir ondan ibarətdir ki, səslər və mənalar arasındakı bağlılıq şərti xarakter daşıyır. Lakin son otuz ildə əldə edilən dəlillər və faktlar sübut etmişdir ki, səs simvolizmi, həqiqətən də, müasir dildə mövcuddur və vacib rola malikdir.²

Qloballaşma ilə əlaqədar olaraq artıq dünya dövlətləri arasındakı sərhədlər görünməz olur və müxtəlif xalqlar bir-birlərinin elm, texnika və mədəniyyət sahələrinə nüfuz etmək imkanı əldə edirlər.

Bu prosesdə reklam bazarı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki səs simvollarının geniş və müvəffəqiyyətlə istifadə edildiyi sahələrdən biri də elə reklam sahəsi və iqtisadiyyatdır. Marka adlarında səs simvolizminə aid sözlərdən istifadə edilməsi bu bazara alıcı cəlb etmək istiqamətində olan başlıca amillərdəndir.³

Asanlıqla tələffüz edilən və yadda qalan paltar markaları, maşın və mağaza adları bu sahədə olduqca cəlbedici görünür. Məsələn, şəhərimizdə bir sıra küçələrdə yerləşmiş mağaza şəbəkələri içərisində “Kikki-Rikki”, ”Vinni” adları buna bariz nümunədir.

Məşhur idman firmalarından biri olan “Nike” adı hamıya tanışdır. Bu

¹ F.Veysəlli. Dilçilik Ensiklopediyası. Bakı, 2008, s. 215-216

² Sapir E.A.A study in phonetic symbolism, Chicago, 1929, p.27

³ http://www.en.wikipedia.org/wiki/sound_symbolism, s.124

ad altında satılan məhsullar dünyanın müxtəlif ölkələrində bir çox insanların seçimində aparıcı yerlərdən birini tutur. Lakin, hər halda həmin adın nə demək olduğu və ya nəyi ifadə etməsi maraqlı kəsb etməmişdir. Bu ad qələbə ilahəsinin adıdır. Lakin bu adı marka adı kimi seçən reklam müvəkkili bildirmişdir ki, həmin adın seçilməsində məqsəd onun sadəcə olaraq mənası deyil, söz qısa və dilə yatımlı səslənişə malikdir, asan yadda qalır, bu da markanın tez bir zamanda məşhurlaşmasına və sevilməsinə səbəb olan amillərdəndir.

Digər məşhur firmalardan olan “Sony” adı isə “son” sözündəndir ki, bu da elə özlüyündə “səs” deməkdir.¹

Bununla belə, bir qrup səslər də vardır ki, onlar, həqiqətən də, maddi aləmdə mövcud olan anlayışlarla sıx əlaqəyə malikdirlər.

Texas Universitetinin Marketing şöbəsində səs simvolizminin marka adlarının yaranmasına göstərdiyi təsirlər araşdırılmışdır. Bu zaman bir çox təcrübələrdə olduğu kimi, iştirakçılara konkret məhsullara aid süni yaradılmış sözlər təqdim edilmişdir. Tərkibindəki sait səslər baxımından bu sözlər fərqli idi. Burada istifadə edilmiş saitlər sırasına ön və arxa sıra saitləri, mənfi və ya müsbət çalarlıq ifadə edən saitlər və s. daxil edilmişdi. Təcrübənin sonunda müəyyən edilmişdir ki, məhsulun hansı növdə olmasından asılı olmayaraq, iştirakçılar onlarda xoş – müsbət təəssürat oyadan marka adlarına üstünlük vermişlər.

Səs simvolizmini araşdırarkən vacib olan amillərdən biri də səslərə ayrılıqda deyil, birləşmə halında yanaşmaqdır. Belə ki, fərqli uzunluq və səliqlik xüsusiyyətlərinə malik səslər müəyyən birləşmələr daxilində qovuşur və beləcə, modifikasiya olunaraq müəyyən akustik təsir əmələ gətirirlər.²

Məhz bütün bunlar səs simvolizmi kimi geniş və maraqlı sahənin bir daha araşdırılmasına və ətraflı şəkildə şərh edilməsinə zərurət yaradır.

Məlumdur ki, səs simvolizmi və fonosemantika ilə bağlı kifayət qədər elmi-nəzəri ədəbiyyat mövcuddur. Ancaq buna baxmayaraq, tərcümə sahəsində o hələ də kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Dissertasiyanın aktuallığı bir də ondadır ki, bu problemə müxtəlif yanaşmalar zamanı ortaya çıxan ziddiyyətli fikirlər olduqca çoxdur. Lakin səs simvolizminin iç strukturu və maddi kökləri hələ də dəqiq izah edilməmişdir.

¹ <http://www.en.wikipedia.org/soundsmb>, p.126

² А.П.Журавлев. Звук и смысл, Москва, 1991, с.57

Hazırda səs simvolizminin qeyri-fiziki cisimlərlə, daha doğrusu, emosiyalarla əlaqəsinin öyrənilməsi istiqamətində ciddi araşdırmalar aparılır. İlkən nəticələr onu göstərir ki, bu sahədə həqiqətən də, xeyli maraqlı və ümidverici məqamlar mövcuddur ki, onların da tədqiq olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

Marka adlarının xüsusi rol oynadığı iqtisadiyyatda “beynəlmiləl markalaşma dili” adlandırılan anlayışın araşdırılaraq müəyyən edilməsi önəmli mənə kəsb edir. İndi bir çox Qərb ölkələrində marka adlarının “sehirlili gücü”nün öyrənilməsi istiqamətində bir sıra nəzəriyyələrdən istifadə olunur ki, bunlar arasında səs simvolizmi də mühüm yer tutur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondadır ki, bu işdə ilk dəfə olaraq səs simvolizminin mahiyyəti müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında şərh olunur.

Dissertasiyanın obyektini müasir ingilis dilində səs simvollarının canlı danışıqda işlənməsini müşahidə edərək onların ümumi söz fondunda yerini və çəkisini, habelə struktur modellərini müəyyənləşdirmək və onların Azərbaycan dilində verilməsi yollarını tədqiq etməkdən ibarətdir.

Dissertasiyanın predmetini fonosemantik planda aparılan tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək sistemləşdirmək və fonosemantikanın ümumi və xüsusi qaydaları əsasında yeni modelləri işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın qarşısında duran məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- səs simvolizminin universallığını və beynəlxalq xarakterini açıb göstərmək;
- müxtəlif təcrübələr əsasında irəli sürülmüş nəzəri postulatların düzgünlüyünü yoxlamaq;

Bu məqsədlərə çatmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilib:

- hazırda bu sahədə mövcud olan nəzəriyyələrin tədqiqini daha da genişləndirmək;
- müasir dilçilik baxımından reallığa daha yaxın nəzəri müddəaya əsaslanaraq araşdırma aparmaq;
- səs simvolizminin maddi və semantik əlaqələrini açıb göstərmək və onları konkret dil materialı əsasında təhlil etmək;
- ingilis dilində səs simvolizminə dair konkret nümunələri seçib müəyyənləşdirmək və onların Azərbaycan dilində qarşılığını vermək;
- müxtəlif dillərdə mövcud olan səs simvolizmi nümunələrini müqayisə edərək onların oxşar və fərqli cəhətlərini ayırd etmək;
- həmin nümunələrin nəticələrini sistemləşdirərək ümumiləşdirmək;

- konkret mətn parçaları əsasında səs simvolizmi nümunələrini seçib onların Azərbaycan dilində qarşılığını müəyyən etmək.

Tədqiqatın dil materialları və metodları. Hazırkı dissertasiya işində dil materialları kimi radio verilişlərində səs simvolizminin işləndiyi mətnlər seçilib götürülmüş, sözün formadan asılı olaraq məzmununun müəyyənlişməsi üçün linqvistik təsvir, müqayisə və tutuşdurma-qarşılaşdırma üsullarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri əsasında tərcümə nəzəriyyəsi və tipoloji dilçilik üçün mühüm əsərlərin yazılmasında bir sıra qeydlərdən istifadə oluna bilər. Bundan başqa, bu tədqiqat işinin materialı və onun yazılmasında tətbiq olunan metodlar başqa dillərin analoji problemlərinin həllində mənbə kimi göstərilə bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri tərcümə nəzəriyyəsi fənnlərinin tədrisində, seminar və mühazirələrdə geniş tətbiq oluna bilər. Bundan başqa, ondan reklam bazarının formalaşmasında və simvolizmlə bağlı lüğət və sorğu kitabçalarının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar bunlardır:

- səs simvolizminin mahiyyətinin tam açılması bir sıra elmlərin qarşılıqlı əlaqəsindən keçir;

- tərcümə sahəsində mövcud nəzəri müddəalar səs simvolizminə kifayət qədər yer ayırmır;

- müasir dilçilikdə səs simvolizmi söz mənasının açılışında kifayət qədər nəzərə alınmadığından fonosemantika tam formalaşmayıb;

- səs simvolizmi bir dilin sözlərinin başqa dildə verilməsində həlledici amil kimi götürülə bilməz, çünki dillərin müxtəlifliyi buna yol vermir;

- ayrı-ayrı hallarda səs simvolizmlə yaranan səslərin ekvivalenti olmadıqda onları olduğu kimi saxlamaq daha məqsədə uyğundur.

Dissertasiyanın aprobeiası. Dissertasiya işinin ümumi və fəsillər üzrə nəticələri müəllifin məqalələrində çap edilmiş, Beynəlxalq konfransda, seminar və simpoziumlarda, habelə ingilis dili üzrə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasının iclaslarında məruzələr şəklində təqdim olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, ümumi nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın

obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti, elmi yeniliyi əsaslandırılır, tədqiqatın materialı və metodları, habelə aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “İngilis dilində səs simvollarının tədqiqi tarixindən” adlanan I fəslində göstərilir ki, qədim yunanlar səslərin təsadüfi xarakter daşıyıb-daşmadığı və ya müəyyən mənaya malik olub-olmadığı barədə mübahisələr edirdilər. Çox dərin köklərə bağlı bu məsələ uzun müddət dilçilər arasında qızgın mübahisələrə səbəb olmuşdur.¹ Bir sözlə, dilçilik elmində bir çox mübahisəli və dolaşq fikirlərə səbəb olan səs simvolizmi fenomeni hər hansı bir səsə irsi mənə daşımaq xüsusiyyətini və ya mənə ifadə edən sözlərdəki səslərin eyni ilə tələffüz edilməsini araşdıran bir sahə olaraq qəbul olunur. Canlı danışq dilində insanın ani bir duyğu nəticəsində (ağrı, hirs, hıçqırq və s.) çıxartdığı bir çox səslər vardır ki, onlar da birləşərək sərbəst sözlər yaradır və həmin sözlər tərkibinə daxil olan səslərlə əlaqəli olur. Belə halda bədənin daxili vəziyyətindən və beyindən asılı olaraq səslər özünəməxsus mənalar daşıyır. Beləliklə də, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, səs simvolizmi və onun müxtəlif növləri sözlərin mənası və onlardakı səs quruluşu arasındakı təbii əlaqə vasitəsidir.

Səs simvolizmi fenomeninin bir deyil, bir neçə dildə, daha doğrusu, bütün dillərdə mövcud olması, lakin eyni zamanda, bir o qədər də fərqli tərzdə özünü büruzə verməsi məsələnin əhəmiyyətini bir daha artırır.

Səs və mənə arasında oxşarlığın olub-olmaması məsələsi elmi inkişafın müxtəlif dövrlərində bir çox dilçilər tərəfindən ortaya qoyulmuşdu. 1690-cı ildə C.Lokun yazdığı məqalələrin birində deyilir: “Əgər səslər və anlayışlar arasında hər hansı bir oxşarlıq olsa idi, onda hamı eyni dildə danışardı”. Lakin bu ideyanın özü belə hədsiz dərəcədə ümumiləşdirici xarakter daşıyır.²

Q.Leybnis isə yuxarıda qeyd olunmuş fikri təkzib edir. Bu alimə görə sözlər və anlayışlar arasında tam şəkildə əlaqə olmasa da, bu əlaqə tamamilə təsadüfi xarakter də daşımır. Bununla belə, Q.Leybnis bu əlaqənin nədən ibarət olmasını da, görünür, sonacan aydınlaşdırma bilməyib.³

F. de Sössür dildəki bütün sözləri işarələr adlandıraraq yazırdı: “İşarələr şərti xarakter daşıyır və buna görə də onlar yalnız digər sözlərlə əlaqəyə

¹ <http://www.en.wikipedia.org/sound> symbolism, p.128

² M.Losonsky, Linguistic Turns Into Modern Philosophy, USA, 2006, p.54

³ Yenə orada, səh.57

girdikdə məna kəsb edirlər”.¹

Ötən əsrin 30-cu illərində səs simvolizmi ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar meydana gəldi. Onları əsasən iki qrupa bölmək olar: eyni bir dil daxilində səs simvolizmi və dillər arasında səs simvolizmi. Həmin araşdırmalar, əsasən, səs simvolizminin müasir dildə hansı rola malik olduğunun öyrənilməsinə yönəlmişdi. Onların bir qismi “fonetik simvolizm” adı altında aparılaraq ayrı-ayrı səslərin, fonemlərin hansı səviyyədə məna daşdığını araşdırır, digər qismi isə “morfo-simvolizm” adlanırdı. Sonuncu termin 1978-ci ildə C.Malkiyel tərəfindən təklif olunmuşdu.²

Ötən əsrin ortalarında isə bu sahədə əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyişlər baş verdi. Artıq dilçilər anlamağa başlamışdılar ki, səs simvolizmi bəsit bir sahə olmayıb, ciddi və dərin araşdırmalara ehtiyac duyur. Səs simvolizmi elmin bir çox digər sahələri, daha dəqiq desək, dil bilikləri üzrə problemlər, uşaq nitqi üzrə nəzəriyyə, dilçilik tipologiyası, psixologiya, psixolinqvistika və s. kimi elm sahələri ilə bağlı və paralel şəkildə öyrənilməyə başlandı. Doğrudur, həmin araşdırmalar daha çox faktiki söz materiallarının toplanmasına həsr olunsada, bu, öz növbəsində külli miqdarda səs simvolizmi nümunələrinin günümüzə qədər gəlib çıxmasına səbəb oldu.³

Dillər arasında səs simvolizminin mövcudluğunu sübut etmək məqsədilə bir sıra təcrübələr aparılmışdır. Məsələn, Yaponiyada belə bir təcrübə aparılmışdır: ayrı-ayrı şəxslərdən xahiş olunmuşdur ki, müxtəlif dillərdən seçilmiş bir sıra sözlərin öz mənaları ilə uyğunluq təşkil edib-etmədiklərini müəyyən etsinlər. Nəticələr müsbət olsa belə, bu təcrübə bəzi tədqiqatçılarda şübhə oyatmışdı. Məsələ bundadır ki, bu təcrübəyə şübhə ilə yanaşanlar verilmiş sözlərin bilərəkdən seçilmiş ola biləcəyini düşünürlər. Lakin eksperiment davam etdirilmiş və növbəti mərhələdə yapon dilini bilməyən şəxslərə bu dildə 36 cüt antonim sözlər təqdim olunmuş və həmin sözlərin ingilis dilində qarşılığı olan sözlərlə cütləşdirilməsi tələb olunmuşdur. Bu təcrübə də müsbət nəticə vermiş və belə qərara alınmışdır ki, yapon dilindəki sözlərin forma və ya səs tərkibi onların mənasını açmağa imkan yaradır.⁴

Yapon və ingilis dillərinin ayrı-ayrı dil qruplarına aid olduqlarını nəzərə

¹ F. de Saussure. "Course in General Linguistics", New York, Philosophical Library, 1959, p.68

² <http://www.joinbiz.ru/46/19653/html>, p.48

³ Воронин С.В. Основы Фоносемантики, Л., 1982, с.74

⁴ Newman S.S. Further Experiments In Phonetic Symbolism, USA, 1945, p.159

alsaq, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, eksperiment iştirakçıları sadəcə olaraq səs və mənaların şərti uyğunluğuna deyil, müəyyən ümumi fonetik simvolizmə əsaslanmışlar.

Eyni eksperiment ivrit, çex, xorvat və hindu dillərində də aparılmış və nəticə yenə də müsbət olmuş və dillərarası səs simvolizminin mövcud olmasını təsdiqləmişdir.

Əslində, belə bir təcrübə iyirmi üç müxtəlif dil arasında aparılmış və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Bir neçə misala nəzər salaq:

- ingilis dilindəki /cut/ (kəsmək) sözü 23 dildən 15-də ya /k/, ya da ki /s/ səsi ilə başlanır. Buraya /kata/ (ərəb), /ko/ (çin), /kiru/ (yapon), /keiro/ (yapon), /karat/ (ivrit) və /cortar/ (ispan) sözləri aiddir. Azərbaycan dilində də həmin mənanı verən söz /k/ hərfi ilə başlanır (kəsmək).

- /name/ (ad) sözü- /name/ (alman), /namae/ (yapon), /nam/ (türk), /nama/ (malay) və s. kimi sözlərin də eyni bir səslə-/n/ səsi ilə başlaması da maraqlı kəsb edir.¹

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar: bu sözlər müxtəlif dillərdə oxşar fonetik tərkibdə səslənir. Əgər səs simvolizmi bu qaydada işləyirsə, onda bir-birilə əlaqəli anlayışların səs və məna tərkibi arasındakı paralelizm də eyni qayda ilə izah oluna bilər.²

İngilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasında aparılan digər bir araşdırma obyektləri /uh-huh, uh-hn, uh-mm, uh-uhmm, un-hn, uh-uh, and uhh-uhh/ kimi nidalar olmuşlar.³ Bu kiçik sözlərin tərkibindəki səslərin ayrı-ayrı mənalar ifadə etmək xüsusiyyətlərinə baxaq:

- /m/ - danışan şəxsin mövzunun dərin məna daşdığına və onu düşünməyə vadar etdiyinə işarə edir (myeah, mm-hm və s.);

- /h/ səsi təngnəfəslik, danışanın söhbətdə aktiv şəkildə iştirak etdiyinə işarədir;

- ciyiltili səslər danışanın söhbətə bir o qədər də diqqətlə yanaşmadığını göstərir;

- təkrarlar isə danışanın deməyə hər hansı bir sözü olmadığını işarə edir.

Bu bənzər nümunələrə təxminən 316 danışmaq dilində rast gəlinmişdir.

Səs simvolları istifadə konteksti baxımından da fərqlənirlər. Bir sıra dillərdə onlar əsasən danışmaq dilində işlənir və yazılı nitqdə onlara nadir hallarda rast gəlmək olur. Digər qrup dillərdə isə səs simvolları istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə sərbəst şəkildə istifadə edilə bilirlər. Bu kimi dillər

¹ <http://www.joinbiz.ru/46/19653/html>, p.48

² Yenə orada, s.62

³ R.Brown. Words and Things. Glencoe, 1958, p.124

içerisində yapon dili üstünlük təşkil edir.

Ümimiyyətlə, bütün sözlər səs simvolizmi hesab oluna bilərmə?

Bu suala sadə bir cavab vermək olar. Xeyir! Əslində ingilis dili də daxil olmaqla, bir çox dillərdə istifadə olunan sözlər səs simvolizmi hesab oluna bilməzlər. Bu dillərdə mövcud olan əksər sözlərin fonem tərkibi şərti xarakter daşıyır. İngilis dilində istifadə olunan bir çox təqlidi sözlər, məsələn, /bow-wow/ (hav-hav) it səsi, /tweed-tweed/ quş səsi və s. insan təxəyyülünün məhsuludur və başqa bir dildə eyni bu sözlər tamamilə başqa cür səslənir.¹

Alimlər arasında mübahisə doğuran məsələlərdən biri də universal səs simvolizminin mövcud olması ideyasıdır. Bu ideyanın tərəfdarları qeyd edirlər ki, əgər səs simvolizmi fenomeni universal (bütün dillərə xas olan) olsa idi, onda müxtəlif dillərdə müəyyən təbiət və ya əşyaların çıxartdığı səslər də eyni formada səslənməli idi. Daha doğrusu, it, pişik, canavar və s. kimi heyvanların çıxartdığı səslər bütün dillərdə eyni cür səslənməli idi.² Burada bir mühüm amil nəzərdən qaçırılır: dillərin fonetik tərkibinin müxtəlifliyi ilə yanaşı, insanın danışıq cihazı o dərəcədə mükəmməl inkişaf etməmişdir ki, təbiətdə olan bütün səsləri tam adekvat şəkildə əks etdirə bilsin. Ona görə də, hər bir dil daşıyıcısı öz dilinin fonemlərinə uyğun tərzdə səsləri ifadə edir.

Kəskin hərəkət və səslər əksər hallarda kipləşən-partlayışlı samit səslərlə ifadə olunur. Havada vızıldayan əşya və ya cismin çıxartdığı səs sürtünən səsləri əks etdirir. Burun samitləri isə bir çox hallarda zəng səsi və ya əks-sədə verən səsləri ifadə edir. Məsələn, /i/ simvolu bir çox dillərdə kiçik ölçüləri ifadə etmək üçün işlədilir. /u/ və /a/ səsləri isə aşağı sürətli, böyük ölçülü əşyaları, yumşaqlığı və asta hərəkəti bildirir.

Bu kimi misallar universal səs simvolizminin mövcud olması fikrinin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “universal” sözü şərti xarakter daşıyır. Universal səs simvolizmi dedikdə, iki və daha artıq dildə mövcud olan simvolizm başa düşülməlidir.

Səs simvollarına bəzən “ideofonlar” da deyilir. İdeofon müəyyən hissi qavrayışların - səs, hərəkət, rəng, qoxu və s.-nin canlı təəssüratını yaratmaq məqsədilə istifadə edilən sözlərdir. İdeofonlardan ibarət söz qrupları fonosemantik təbiətə malikdir. Bu da onu göstərir ki, bu sözlər qrammatik sözlər olmayıb əsasən məna və forma arasında əlaqə nəticəsində əmələ gəlirlər.

¹ http://www.en.wikipedia.org/wiki/sound_symbolism, p.135

² Yenə orada, s.138

Səs simvolizmi məsələsində fikir ayrılığına səbəb olan digər bir məsələ isə samit və sait səs simvolizmi, yəni fonetik simvolizmin mövcud olmasıdır. Müəyyən edilmişdir ki, səs simvolizmi fonetik deyil, söz səviyyəsində əks olunur.

Səs simvolizmi ilə bağlı aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, sözlərin forma və məzmunu arasında müəyyən bağlılıq mövcuddur. Amerikada yerləşən və dünyanın ən ecazkar şalalələrindən sayılan “Niagara” adı ilə, şəhvet hissini artıran “Viagra” dərmanı adı arasında bənzərliyi hiss etməmək olmaz. Məlumdur ki, su həyat və yaşayış rəmzidir. Həmin dərman da, müəyyən mənada nəsil artımı və həyatın davam etməsinə rəvac verirsə, onda bu sözlər arasında bağlılıq diqqətdən yayınmamalıdır.¹

Hətta, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından sayılan Xəqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli də bu prinsipdən xəbərdar olmuş və öz əsərlərində oxucuya bu və ya digər formada bu haqda məlumat vermişlər.

Ümumiyyətlə, əgər çoxlu sayda qohum olan və ya olmayan dillərdə tez-tez rast gəlinən əşya, hərəkət, keyfiyyət və s. aid bir çox sözü götürüb müqayisə etsək, görərik ki, onların səs və məna tərkiblərində müəyyən oxşarlıq mövcuddur. Buraya həm də coğrafi baxımdan bir-birindən uzaqda yerləşən xalqların dilləri də aiddir. Bu oxşarlıq o dərəcədə aydın nəzərə çarpır ki, burada təsadüfdən danışmaq belə düzgün deyil. Məsələn, /have/(malik olmaq) (ingiliscə) - /habere/(malik olmaq) (latın), - /bad/(pis) (ingiliscə) - /bad/(pis) (fars), /bad/(pis)(ərəb) və s.

Müqayisəli dilçiliyin nümayəndələri isə bu bənzərliyə iki müxtəlif aspektdən yanaşırlar. Bəziləri belə fikirdədirlər ki, ayrı-ayrı dillərin lüğət tərkibindəki sözlər arasında oxşarlıq ona əsaslanma bilər ki, indi fərqli dil qruplarına aid hesab olunan dillər bir vaxtlar eyni bir dildən törəmişdilər. Hətta M.Svadeş adlı tədqiqatçı dillərin neçə əsr əvvəl vahid bir dildən törədiklərini müəyyən etmək üçün xüsusi bir üsul belə işləyib hazırlamışdı.²

Digər qrupa aid olan tədqiqatçılar isə dillərin vahid bir dildən törəməsi ideyası ilə razılaşmırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, dilin lüğət tərkibindəki sözlərdə olan oxşarlıq heç də o demək deyildir ki, dillər bir vaxtlar əlaqəli olmuşlar.

¹ http://www.en.wikipedia.org/wiki/sound_symbolism, p.64

² Swadesh M. The Origin and Diversification of Language, Chicago, 1971, p.124

Dilin leksik tərkibində olan sözlərdəki oxşarlığın onların bir-birilə əlaqəsini göstərib-göstərməməsindən asılı olmayaraq irəli sürülən faktlar müəyyən bənzərliyin olduğunu göstərir ki, bunun da, şübhəsiz, müəyyən izahata ehtiyacı vardır.

Bu problemə birbaşa yanaşma ondan ibarət ola bilər ki, ingilis dilində sadə anlayışları, hərəkət və keyfiyyətləri bildirən bir qrup söz seçilsin və bu sözlər də əsas etibarilə uşaqlar tərəfindən istifadə olunan sözlər olsun. Daha sonra isə seçilmiş sözlər ingilis dili ilə qohum olmayan hər hansı başqa dildəki eyni sözlərlə müqayisə edilsin. O zaman oxşarlığın hansı səviyyədə olduğunu aşkara çıxartmaq olar.

Dissertasiyanın “İngilis dilində səs simvolizminin əhatə etdiyi sahələr haqqında” adlı II fəslində səs simvolizminin işlənmə sahələri və onun növləri haqqında geniş məlumat verilir.

İkonizm adlanan səs simvolizmi özündə dörd əsas tipoloji növü birləşdirir:

1. Real səs simvolizmi (və ya ekspressiv səs simvolizmi);
2. Təqlidi səs simvolizmi (və ya onomatopeya);
3. Fonetetik səs simvolizmi (və ya ənənəvi səs simvolizmi);
4. Sinestetik səs simvolizmi.¹

Real səs simvolizmi dildə əksər hallarda danışanın daxili vəziyyətini əks etdirmək məqsədilə işlədilir. Bu səs simvollarına nümunə olaraq /growling/-mırıldanma, /hiccough/-hıçqırma, /mourn/-ağlama, /cough/-öskürmə və s. göstərə bilərik.

Real səs simvolizmi daha çox heyvanlar aləmində istifadə edilir və onu öyrənməyin daha bir əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, bu növ simvolizm dilin primitiv formasından bu günə qədər inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Bəzən real səs simvolizmi dilçilərin diqqətini bir cümlə kimi də cəlb edir. Bütün bunlara baxmayaraq, səs simvolizminin bu növü olduqca primitiv hesab edilir və bu səbəbdən də kifayət qədər təhlil olunmamışdır.

Səs simvolizminin ən geniş yayılmış digər bir növü *təqlidi səs simvolizmidir*. Təqlidi səs simvolizmi təbiətdə mövcud olan, səslənən və eşidilən səsləri təqlid edir. Təqlidi səs simvolizminə misal olaraq /whish/ (fit çalmaq), /tap/ (yüngül zərbə), /bang/ (ağır zərbə), /cuckoo/ (ququqdama), /rustle/ (xışıltı) və s. göstərmək olar.

Daha doğrusu, bu növ səs simvolizminə aid olan sözlərin tərkibinə daxil

¹ L.Hilton, J.Nicholas, J.J.Ohala. Sound Symbolism, Cambridge University Press, 1994, p.120

oan səslər təbiətdəki bu və ya digər səslə eyni cür səslənir. Təqlidi səs simvolizmi dilçilik ədəbiyyatında əksər hallarda ümumi bir sözlə - “onomatopeya” adlandırılır.

Təqlidi səs silmvolları mənə baxımından bir neçə kateqoriyaya ayrılır:

- mexaniki onomatopeya: müxtəlif növ avadanlıqların, maşınların və cihazların yaratdığı səslər: /boing/, /varoom/vroom/, /whoosh/, /swish/, /swoosh/, /zap/, /zing/, /zip/, and /zoom/ və s.;

- hərəkət onomatopeyası: sürəti əks etdirmək üçün istifadə edilən sözlər. Bu qrupa adətən, /s/ və ya /z/ səsi ilə başlanan sözləri aid edirlər; /cuckoo/, /zip/ və s.;

- yemək hazırlayarkən və ya yeyərkən yaranan onomatopeya: yemək bişirən zaman ərzaqlar müxtəlif səslər əmələ gətirir (xırçiltı). Mineral su şüşəsini açıqda fisiltı səsi daha aydın eşidilir. İngilis dilinə isə bu qrup sözlər sırasında /crackle/(çirtiltı), /sizzle/(dızıldama), /fizz/(fışıldama) və s. aiddir;

- musiqi onomatopeyası: adından görüldüyü kimi, bu tip təqlidi səs silmvolları müxtəlif növ musiqi alətlərinin yaratdığı səsləri ifadə edirlər: /ng/: /ting/, /ding/, /ring/, /ping/, /clang/, /bong/, /brrring/, /jingle/, and /jangle/ və s.;

- heyvan səslərini əks etdirən onomatopeya: bu növə daxil olan təqlidi səs silmvolları bu və ya digər heyvan səslərini əks etdirirlər. Bununla belə, həmin səs silmvolları müxtəlif dillərdə tamamilə fərqli səslənməyə malikdirlər: /gaf-gaf/, /miaow/ və s.

Təqlidi səs simvolizmi real səs simvolizminə nisbətən daha geniş qrammatik göstəriciyə malik fərqli istifadə dairəsinə malikdir. Məsələn, /click/ səs simvolizmi ingilis dilinin qrammatikasında həm isim, həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi işlənə bilər. Bundan başqa, həmin söz “quş” və ya “quşbeyin” adam mənalarını da verə bilər.

Təqlidi səs simvolizmindən istifadə edən digər sahələrdən biri də nəqliyyat reklamlarıdır. Məsələn, İngiltərədə aparılan kampaniyaların birində belə bir ifadədən istifadə olunmuşdur: /clunk click every trip/. Bu təqlidi ifadənin mənası isə “hər dəfə avtomobilin qapısını örtükdən sonra təhlükəsizlik kəmərinə bağlayın” deməkdir.¹

Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən təqlidi səs silmvolları haqqında maraqlı nümunələrə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, S.Vurğunun “Muğan” poemasında (car çəkir çarxların çaxnaşığı səsi, car çəkir qışqırır nəhəng motorlar...) və ya S.Rüstəmin “Çapayev” şeiri (çınqıl daşlı çayları

¹ http://www.en.wikipedia.org/wiki/sound_symbolism, p.72

Çapayev çapa-çapa...) kimi məşhur şeirlərimizdə də təqlidi səs simvollarından istifadə olunmuşdur.¹

Təqlidi səs simvolizmi, demək olar ki, bütün dünya dillərində mövcuddur, bununla belə, müxtəlif dillər fərqli quruluşa və fonem tərkibinə malik olduqlarından, təqlidi səs simvolizminin də ayrı-ayrı dillərdə ifadə və səslənmə tərzini rəngarəng şəkildə nəzərə çarpır. Təqlidi səs simvolizmindən internet səhifələrində, forumlarda, bildiriş lövhələrində, ad və təxəllüslərin seçilməsində də çox geniş istifadə olunur.

Fonestetik səs simvolizmi ənənəvi səs simvolizmi və ya fonetik səs simvolizmi kimi də tanınır. Səs simvolizminin bu növünü öyrənən sahə dilçilikdə fonesteziya adlanır. Bu proses “fonosem” (phonostheme) adlanan səs elementlərinin istifadə edilməsindən irəli gəlir. Fonestetik səs simvolizmi birbaşa mənə ilə bağlı olan səs simvolizmi növüdür. Oxşar səslənən və semantik quruluşca oxşar olan sözlər fonestetik səs simvolizminin əsasını təşkil edir. Bu zaman, hətta uzaq etimoloji əlaqəyə malik olan və ya etimoloji cəhətdən heç bir bağlılığı olmayan sözlər arasında belə münasibət və bənzərlik yarana bilər. Bu cür bənzərlik daha sonra bəzi oxşar mənə elementlərinə malik sözlərdəki fonem zəncirinə ötürülür və beləliklə də, fonosemlər əmələ gəlir. Məsələn, ingilis dilində sözlərin əvvəlində istifadə edilən /s/ səs birləşməsi buna əyani misal olaraq göstərilə bilər: /slack/ (zəifləmək, azalmaq), /slide/ (sürüşmək), /slump/ (aşağı düşmək), /slope/ (əyilmək, aşağıya doğru meyli etmək), /sluggish/ (ləng, ağır tərpənən), və s.

Bu sözlərdə /s/ səs birləşməsi “qəfil, sürüşkən hərəkətləri” ifadə edir.

Digər nümunələrdə isə /f/ səs birləşməsi “süzmə, axma hərəkətləri” olan sözləri ifadə edir:

fly/ (uçmaq); /flow/ (axmaq, tökülmək); /flood/ (sel basmaq, qərqli olmaq), /fleet/ (tez ötmək, sürüşmək), /flutter/ (dalğalanmaq, əsmək) və s.

/sn/ səs birləşməsi olan sözlər xoşagəlməz hallarda istifadə olunur:

/snag/- (çətinləşdirmək, maneə yaratmaq);

/snitch/- (xəbərçi);

/snob/- (burjua cəmiyyətinin adət-ənənələrini kor-korana təqlid etməyə çalışan adam);

/sneak/- (oğru, qorxaq);

/sneer/- (istehza, ələ salmaq).

“Fonosem” terminini yaratmış J.R.Firs sosial-lingvistik inkişafı – fonetik vərdişin və müəyyən fonestetik formaların ifadə etdikləri mənalardan

¹ G.H.Bayramov Tərcümə sənəti, Oka Ofset, Bakı 2008, s.110-124

əsasında durduğunu bildirirdi.¹ O, xüsusilə sözlərin başlanğıcında və sonunda gələn səsləri qeyd edirdi.

Sözün əvvəlində gələn /sl/ birləşməsi german və baltikyanı-slavyan xalqlarının dilində əksərən mənfi çalarlı mənalar verir. Məsələn, /slipshod/ (boş ayaqqabılar və ya başmaq geymək), /sloppy/ (etinasız), /slop/ (palçıqlı yer), /slop/ (boş geyimlər) və s.

Bu sözlərin müəyyən məna daxilində işlənən subyektiv və ekspressiv funksiyası onların bu və ya digər mənfi mənada istifadə edilməsi imkanını verir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra işə alınma sözlər və ya semantik dəyişikliklər nəticəsində həmin sözlər başqa dillərə daxil olur və oxşar mənaları verməyə başlayır.

Səs simvolizminin digər növü olan *sinestetik səs simvolizmi* sırf psixologiya ilə bağlı yaranan bir növdür. Bu növ səs simvolları səslənmə imkanına malik olmayan (səsi olmayan) şeyləri simvolizə etmək üçün istifadə olunur. Hər hansı bir verilən sualın sona çatdırıldığını göstərmək üçün tonun qalxması bu səs simvolizminə bariz nümunə kimi göstərilə bilər. Sinestetik səs simvolizminin digər nümunəsi isə genişliyi və böyüklüyü ifadə etmək üçün daha gur səslərdən istifadə edilməsidir.

Son zamanlarda aparılan bir sıra tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, içki və ya narkotik maddələrin təsiri altında olan insanlarda, və ya müəyyən bir sarsıntı keçirmiş xəstələrdə, o cümlədən korluq və karlıq əlamətləri nəticəsində sinestetik simvol olan söz və ifadələrə daha tez-tez rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, səs simvollarından müxtəlif sahələrdə məharətlə istifadə edilir. Bu da ilk növbədə səslərin insan şüurunda oyatdığı emosional və ekspressiv təsiri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məsələn, ingilis tamaşalarından biri /Little and Large/ adlandırılmışdır. Maraqlıdır, nə üçün həmin tamaşaya /Small and Big/ deyil, məhz /Little and Large/ adı verilmişdir? Bunun yeganə cavabı odur ki, həmin adda istifadə edilmiş /l/ səslərinin təkrarı tamaşaya baxmağa gələn istənilən şəxsin diqqətini ikinci ada nisbətən daha tez cəlb edə bilər.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə bir fikir də yaranmışdır ki, səs simvolizmi xüsusi adların, daha dəqiq desək, insan adlarının formalaşdırılmasında da təsirsiz ötürüşür.

İngilis dilli valideynlər yeni doğulmuş övladlarına ad seçərkən bu adın

¹ Firth J.R. Papers in Linguistics. 1934-1951, p.127

tərkibindəki səsi, bu adın qısaldılarkən necə səslənəcəyini, eləcə də, onun soyad və ata adı ilə nə tərzdə uyğunluq təşkil edəcəyini nəzərə almağa çalışırlar. Bundan başqa adların səslənmə tərzini onların verilmiş olduğu şəxsin cinsi ilə də bağli olur.

Xüsusi adlardan danışarkən təxəllüsləri də qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu adlar yaradılarkən linqvistik qaydalar bir növ pozulur, daha doğrusu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu adların səslənişinin cəmiyyətdə bəyənilib-bəyənilməyəcəyinə bir o qədər də diqqət yetirilmir. Bu adların yaranmasında daha sadə və qeyri-rəsmi amillər özünü göstərir. Müəyyən mənada yaradıcılıq məhsulu olan təxəllüslər səs simvollarının işlənmə zənginliyi ilə xarakterikdir.

Səs simvolizminin bir sıra natiqlər və siyasətçilər üçün faydalı ola biləcəyini söyləyənlər qeyd edirlər ki, bu sahəyə dərindən bələd olan şəxslər dinləyicinin diqqətini həmin sözlərlə cəlb edə bilirlər. Məsələn, “dairəvilik” ifadə edən bir sıra sözlərə baxaq: *bagel*, *bale*, *ball*, *balloon*, *bangle*, *bead*, *bell*, *belly*, *berry*, *bladder*, *blimp*, *blip*, *blister*, *bloat*, *blob*, *blotch*, *bobbin*, *boulder*, *bow*, *bulb*, *bulge*, *button*. Burada diqqəti cəlb edən fakt budur ki, bu sözlərin hamısı /b/ samiti ilə başlanır. Mahir natiqlər bunlardan asanlıqla istifadə edərək publikanı ələ ala bilirlər.

Müasir jurnalistika da bu tendensiyadan kənarda qalmır. İngilis dilində olan qəzetdə “Neck or nothing” (Öldü var, döndü yoxdur) başlığı altında yazılan bir məqalə təbii ki, böyük oxucu kütləsinin marağına səbəb olur. Müasir jurnalistlər oxucunun diqqətini nə ilə cəlb etməyi daha yaxşı bildikləri üçün bu tip söz və ifadələrdən məharətlə istifadə etməyi bacarırlar.

Beləliklə, səs simvollarına olduqca müxtəlif sahələrdə rast gəlmək olur və onların işlənmə tezliyi kifayət qədər yüksəkdir. Bu cür simvolların məharətlə istifadə etmək bacarığı çeşidli məqsədlərə (reklam, satış, oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmək üçün film, mahnı və s.) çatmaqda yardımçı ola bilər.

Dissertasiyanın “İngilis dilində səs simvollarının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin əsas xüsusiyyətləri” adlı III fəslində göstərilir ki, səs simvollarının müəyyən bir dildən digərinə tərcüməsindən danışarkən ilk növbədə, onların bir sıra dillərdə ifadə tərzinin müxtəlifliyini nəzərə almaq lazımdır. Dillər bir çox fərqli xüsusiyyətləri ilə yanaşı, fonetik cəhətdən də ciddi şəkildə fərqləndiyindən, səs simvollarının tərcüməsi çətinlik törədən məsələ olaraq qalır.

Səs simvollarının ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə yolları barəsində konkret qaydalar mövcud deyil, ona görə də müəyyən bir əsəri və

ya mətn parçasını tərcümə edəndə tərcüməçi ingilis dilindəki səs simvollarının öz dilimizdə qarşılığını axtararkən şəxsi təcrübə və qabiliyyətinə əsaslanmalıdır.

Məsələn, hər hansı bir şeir parçasında istifadə olunan səs simvollarını tərcümə etdikdə, tərcüməçi onun ya dilimizdəki ekvivalentini verməli, ya da, başqa üsul seçməklə (digər bir söz, ifadə işlətməklə) mənanı genişləndirərək daha ifadəli tərzdə çevirməlidir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında səs simvolizminə aid olan sözlərin də işləndiyi dodaqdəyməzlərdən, cinas, qafiyələrdən istifadə edən şairlərin sayı olduqca çoxdur. Bundan başqa, həm Azərbaycan, həm də ingilis ədəbiyyatında alliterasiya, assonans, ritm, qafiyə və s. kimi növlərin işlənmiş olduğu çoxsaylı şeir nümunələrinə də rast gəlmək olar.

Səs simvolizmi sahəsində alliterasiyadan daha geniş istifadə olunur. Məlumdur ki, samit səslərin, xüsusilə də sözlərin əvvəlində gələn samit səslərin təkrarlanması ilə yaranan səslənməni alliterasiya adlandırırlar. F.Veysəlli alliterasiyanın iki növünü fərqləndirir: 1) misralar arası (sətirlər arası) və ya bənd, beyt alliterasiyası (xarici alliterasiya); 2) sözarası və ya misra alliterasiyası (daxili alliterasiya). Birinciyə misal olaraq M.Şəhriyarın “Aman ayrılığ”ından /Ağ göyərçin ağ qanadın açarsan/, ikinciyə isə /Su sənəyi suda sınar/ parçalarını göstərir.¹

Alliterasiya bəzən qafiyə formasında nəinki yalnız şeirdə, həm də ifadəli nitq parçalarında, qəzet başlıqlarında, kitab adlarında, o cümlədən, atalar sözləri və məsəllərdə də istifadə edilir.

İngilis dilində bu ifadələrdə /n/ və /f/ səslərinin təkrarlanması ilə alliterasiyadan istifadə olunmuşdur:

It is neck or nothing (Öldü var, döndü yoxdur);

Neither fish, nor flesh (Nə ətdir, nə balıq);

Fast found, fast lost (Kələklə gələn, küləklə gedər);

Bəzi hallarda, səs simvollarının tərcüməsi zamanı ənənəvi metodlardan yəni, transkripsiya və ya transliterasiya üsullarından istifadə etmək olur. Bəzən eyni bir anlayış, hər iki dildə bənzər səslənməyə malik olsa da, onu transliterasiya yolu ilə tərcümə etmək mümkün olur. Məsələn, “dack-dack” (dak-dak), “beep-beep” (bip-bip) və s. Lakin, bu üsulu bütün səs simvollarının tərcüməsində tətbiq etmək mümkün deyil, çünki dillər arasındakı fərqlər buna imkan vermir. Tərcümə mətnindəki səs simvolları mənbə dildə yazılmış mətnin səs simvollarından fərqli olur. Bu zaman ortaya çıxmış fonetik xüsusiyyətlərin itkisini tərcüməçi məxəz dildə eyni

¹ F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica, II, Bakı 2008, s.28

effekti verən müvafiq ekvivalentlər əsasında verməlidir.

Poetik nümunələrin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinliklərdən biri də hər bir şeirin müxtəlif mənə çalarlarına malik olması faktıdır. Müəyyən şeir parçasında işlənmiş ən sadə söz belə “dumanlı mənə”yə malik ola bilər və şeirin bütövlükdə ifadə etdiyi mənə müxtəlif oxucu tərəfindən olduqca fərqli anlamda dərk edilə bilər.

Ümumiyyətlə, poeziya nümunələrini səmərəli şəkildə tərcümə etmək arzusunda olan tərcüməçilər hər şeydən əvvəl həm mənbə, həm də tərcümə olunan dilin poetik formaları ilə dərinlən tanış olan və bir qədər də şairlik qabiliyyəti olan şəxslər olmalıdırlar.

Bundan başqa, tərcüməçi hər hansı bir poeziya nümunəsinin hansı halda nəzm və hansı halda nəsr formasında tərcümə edilməli olduğunu da bilməlidir. Eyni zamanda, tərcüməçi səs simvolizminə aid olan sözlərin də istifadə olunduğu şeir nümunələrini sərbəst şəkildə tərcümə edə bilər. Bəzən isə o, məxəz dildə ifadə olunmuş bu və ya digər fikri mənbə dilin oxucularına çatdırmaq üçün denotativ mənanı tamamilə dəyişdirmək məcburiyyətində də qala bilər.¹

Bu bacarığı Ennai Şekspir sonetlərini tərcümə edənlər üçün ən böyük çətinlik adlandırdı. O, bunu xüsusilə ərəb şeiri üslubunda tərcümə edən tərcüməçilərə aid edirdi. Yeri gəlmişkən, Şekspir sonetləri Azərbaycan dilinə də böyük ustalıqla tərcümə edilmişdir².

A.H.Steynerin fikrincə, şeiri oxumaq prosesi elə özlüyündə onu tərcümə etmək deməkdir. Buna görə də tərcüməçi əlindən gələni etməlidir ki, onun tərcümə etdiyi mətn parçası olduqca müxtəlif oxucu kütləsi tərəfindən adekvat tərzdə qəbul edilə bilsin.³

Səs simvolizminin tərcüməsi ilə qarşılaşan tərcüməçilər ilk növbədə həmin səs simvollarının orijinal mətndə hansı məqsədlə istifadə edildiyini aydınlaşdırmalıdırlar.

Belə ki, Azərbaycan dilində məşhur mahnılardan sayılan və uşaqlar arasında tez-tez oxunan “Cücələrim” mahnısının bir parçası ilə onun ingilis dilindəki tərcümə variantı tamamilə fərqli səslənir:

Cip, cip, cücələrim,
Cip-cip-cip-cip cücələrim...

¹ H.İsaxanlı. Poetik Tərcümə, I toplu, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2005, s.57.

² S.Mustafə.V.Şekspir, Seçilmiş əsərləri, “Öndər nəşriyyatı”, Bakı, 2004, s.126

³ <http://www.answers.com/topic/onomatopeia>, p.144

Chuck, chuck, Oh, my chickens,
Chuck, chuck, chuck, chuck, Oh, my chickens...

Azərbaycan dilində olan mahnıda işlənmiş /cip-cip/ səs simvolizmi hesab oluna bilər. Bu, cüçələrin çıxartdığı səsdür. Həmin söz ingilis dilinə tərcümədə ekvivalent olaraq /chuck/ səs simvolizmi ilə əvəz edilmişdir. Bu səs simvolları eyni bir anlayışı (cüçə səsi) ifadə etsələr belə, dillərin fonetik quruluşundakı müxtəliflik tərcümə prosesində onun eyni ilə tərcümə edilməsini mümkünsüz edir. Ona görə də hər bir məxəz dilə tərcümə edilən müəyyən bir səs simvolizmi həmin dilin fonetik tələblərinə uyğunlaşdırılır.

Səs simvollarının müəyyən bir dildən digərinə tərcüməsindən danışıq ilk növbədə onların müxtəlif dillərdə ifadə tərzinin müxtəlifliyini nəzərə almaq lazımdır. Adı bir nitqə qulaq asan zaman sözlərin quruluş və təqdim edilmə formasına bir o qədər də diqqət yetirilmir. Lakin şeir nümunələrinə qulaq asarkən həm söz, həm də onun ifadə etdiyi məna mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, səslər bu və ya digər məna ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdirsə, onda onlar bu mənalara hər hansı bir kontekst daxilində əldə edirlər. Bir halda ki, şeirlər hər hansı bir xalqın mədəni və ədəbi ənənələrini ifadə edirlər, onda onlarda istifadə edilmiş istənilən daxili məna özündə daha geniş forma birləşdirir.

Dillər tarixi inkişaf və quruluş baxımından müxtəlif olsalar belə, bu dillərin ədəbi nümunələrində səslərin işlənmə səviyyəsində bir-birinə bənzər paralellərdən istifadə olunur. Hətta poeziyadan kənar da belə səslər kifayət qədər fərqli sivilizasiyalarda oxşar assosiasiyalar yaradır, çünki insanlar oxşar davranışlara və danışıq səslərinə malikdirlər.¹

Bununla belə, şərq dillərinə, eləcə də şərq dillərindən müəyyən mətnlərin tərcüməsi bir qədər çətinlik törədir, belə ki, bu dillər əksər hallarda tonal xarakterlidirlər. Hətta Avropa dilləri arasında elələri vardır ki, onlarda müəyyən səslərin bir dildən digərinə ötürülməsində problemlər ortaya çıxır. Məsələn, roman dil qrupuna aid olan dillər açıq saitlərə malik olduqları halda, german dillərində daha çox samit səs birləşmələrindən istifadə olunur. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, tərcümə zamanı əsas cəhətlərdən biri ümumilikdə səsin deyil, onun bu və ya digər məndə hansı üsulla istifadə olunmasıdır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat işinin əsas məzmunu, elmi-nəzəri əhəmiyyəti, müddəa və prinsipləri, eləcə də araşdırma yenilikləri

¹ H. İsaخانlı. Poetik Tərcümə, I topla, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2005, s.48

ümumiləşdirilmiş, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə səs simvollarının transformasiya yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə səs simvollarının transformasiya yolları //Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, “Mütərcim” nəşriyyatı, №4, Bakı, 2005, səh.8-12.
2. İngilis dilində səs simvollarının tədqiqi yolları // Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, “Mütərcim” nəşriyyatı, №1, Bakı, 2006, səh.6-10.
3. Səs simvolizmi və onun dilçilikdə şərhli // ADU, Elmi Xəbərlər, №2, Bakı, 2007, səh.159-164.
4. Tərcümənin bəzi məsələləri haqqında // (Некоторые вопросы перевода), Материалы Всероссийского Семинара, Томск, 2008, səh.12-17.
5. Forma və məzmun arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər //Azərbaycanda Xarici Dillər, “Mütərcim” nəşriyyatı, №2, Bakı, 2009, səh.18-24.
6. Dildə səs simvolizminin rolu haqqında (The role of sound symbolism in the language), //”Teenager”, Iran’s Premier English Magazine, vol.7, issue50, Iran 2009, p.46-47.
7. Общая характеристика звукового символизма // Полтавський Національний Педагогічний Університет імені В.Г.Короленка, Філологічні науки, Збірник наукових праць, Впуск 15, 2013, стр.30-34.

**THE WAYS OF TRANSFORMATION OF SOUND SYMBOLISM
IN THE TRANSLATION FROM ENGLISH INTO AZERBAIJANI
LANGUAGE**

SUMMARY

The present work deals with research of the ways of transformation of sound symbolism in the translation from English into Azerbaijani language.

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references.

In the introduction of the thesis, the theme is well grounded along with the object, aim and purposes, scientific significance, methods, grounds, approbation and its structure.

The first chapter titled “About the history of the exploration of sound symbolism” is devoted to the analysis of the phonetic experiments of the scientists about the connection between the sound of a word and its meaning.

The second chapter titled “About the usage fields of sound symbolism in the English language” is devoted to the analysis of the spheres where sound symbolism is widely used.

The third chapter titled “The main features of the translation of sound symbolism from English into Azerbaijani language” is devoted to the solution ways of the difficulties of translation ways of sound symbolism.

The conclusion summarizes that there are a lot of accumulated evidences for sound symbolism in all languages. To remove the difficulties of the translation of sound symbolism depends on the translator’s competence and professionalism.

The summary of the thesis presents the main items and results, the scientific-theoretical principles which can be used in the future research on the ways of transformation of sound symbolism in the translation from English into Azerbaijani language.

ПУТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ЗВУКОВЫХ СИМВОЛОВ ПРИ ПЕРЕВОДЕ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ

РЕЗЮМЕ

Данная работа посвящена исследованию путей трансформации звуковых символизмов при переводе с английского языка на азербайджанский.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и степень разработанности темы, определяются объект и предмет исследования, цель и задачи, научная новизна, а также описываются методы, использованные в работе. Здесь же говорится об апробации и структуре диссертации.

В I главе диссертации “История исследований звуковых символизмов” анализируются фонетические эксперименты, проведённые с целью выявления связи между звучанием и значением слова.

Во II главе работы “Сферы употребления звуковых символизмов в английском языке” представлены результаты анализа сфер, в которых широко употребляются звуковые символизмы.

В III главе работы “Основные характеристики перевода звуковых символов с английского языка на азербайджанский” описываются результаты анализа по установлению трудностей при переводе звуковых символизмов.

В заключении исследования обобщаются основные положения и выводы, полученные в результате проведенных нами исследований.

Çapa imzalanıb: .
Format 60 x 84 1/16 Tiraj 100. Sifariş № _

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

МАНСУРА ТОФИК ГЫЗЫ АЛИЕВА

ПУТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ЗВУКОВЫХ СИМВОЛИЗМОВ В
ПЕРЕВОДЕ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ

5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-типологическое
языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2013